

UN EXEMPLU DE STRATEGIE COMUNICATIVĂ EPIGRAFICĂ ÎN SCYTHIA MINOR: ISM IV 16 (TROPAEUM TRAIANI)*

Nelu ZUGRAVU**

Egregio professori et academico, Aemiliano Popescu, posthumum hominaticum!

Cuvinte-cheie: *Tropaeum Traiani, strategie comunicativă epigrafică, Constantin, Licinius, ideologie imperială.*

Parole-chiave: *Tropaeum Traiani, strategia comunicativa epigrafica, Costantino, Licinio, ideologia imperiale.*

Rezumat: *Pe baza sugestiilor venite dinspre literatură, în special retorică și teoria textului, teoria comunicării, semiotică și studiul imaginii în arta figurativă antică târzie, discutăm strategia comunicativă folosită în cazul unei inscripții de la Tropaeum Traiani (ISM IV 16). Sunt analizate elementele de natură paratextuală (mise en place), textuală (mise en page) și paralexicală (mise en texte) care facilitează decodarea mai nuanțată a mesajului transmis de această epigrafă de caracter oficial.*

Riassunto: *Sulla base dei suggerimenti della letteratura, in particolare della retorica e della teoria del testo, della teoria della comunicazione, della semiotica e dello studio dell'immagine nell'arte figurativa tardoantica, si discute la strategia comunicativa utilizzata nel caso di un'iscrizione trovata a Tropaeum Traiani (ISM IV 16). Vengono analizzati gli elementi di natura paratestuale (mise en place), testuale (mise en page) e*

* Acest text reprezintă forma dezvoltată a unei comunicări prezentate la Sesiunea Științifică Internațională Pontica, ediția a 54-a (Istorie și arheologie în spațiul vest-pontic), Constanța, 17-19 noiembrie 2021. Mulțumim colegilor Livia Buzoianu, Roxana Curcă, Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Florian-Matei Popescu, Dragoș Hălmași pentru observațiile și sugestiile formulate.

Abrevierile surselor literare sunt cele cunoscute în dicționarele și lucrările de specialitate (vezi și infra, Bibliografie); abrevierile revistelor sunt conforme cu L'Année Philologique, iar cele ale diverselor corpora de inscripții, cu L'Année épigraphique. Alte abrevieri: LSA – Last Statues of Antiquity. LSA Database (<http://laststatues.classics.ox.ac.uk/>); LUPA – UBI ERAT LUPA. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern (<http://lupa.at/>); PLRE I – The Prosopography of the Later Roman Empire, I, A.D. 260-395, by A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, Cambridge, 1971 [2006]; SC – Sources chrétiennes, Lyon.

** Nelu ZUGRAVU: Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; e-mail: nelu@uaic.ro

paralessicale (mise en texte), che facilitano la compresione più sfumata del messaggio trasmesso da questa epigrafe ufficiale.

În ultimele două-trei decenii, în studiul epigrafelor din perioada Antichității târzii, au apărut o serie de contribuții care, fără a constitui materiale programatice pentru direcții de cercetare propriu-zise, valorifică concepte și instrumente metodologice specifice unor discipline contemporane, scoțând, astfel, în relief aspecte mai puțin abordate sau chiar neobservate ale textului epigrafic ori, cu o expresie introdusă în 1982 de către Ramsay MacMullen, ale „comportamentului epigrafic” (*epigraphic habit*)¹. Este vorba despre sugestii venite dinspre literatură, în special retorică și teoria textului (aspect formal /*layout*?², topică, auxiliare paratextuale și paralexicale ș.a.), teoria comunicării, „textual media” (conexiunea dintre text, suportul său material, comunicare)³, semiotică, studiul imaginii în arta figurativă antică târzie (frontalitate, ierarhie, funcții și semnificații ș.a.). Toate acestea au permis, printre altele, evidențierea dimensiunii literare a textelor epigrafice, în special a celor în proză, considerate non-literare, identificarea cu mai multă acuratețe a „artificiilor” de natură textuală, paratextuală, paralexicală utilizate de autorii epigrafelor de caracter public sau de natură privată în strategia comunicării mesajelor și rafinarea decodării acestora; astfel, valoarea inscripțiilor ca surse indispensabile ale reconstrucției istorice a fost sporită. În acest sens, sunt semnificative și stimulative rezultatele obținute în studiul retoricizării inscripțiilor târzii⁴, al interacțiunii dintre epigrafie și literatură⁵, al raportului dintre epigrafia monumentală și imaginile publice⁶, al congruenței dintre epigramele epigrafice greco-latine și programul decorativ al inscripțiilor⁷, al rolului „epigrafiei metrice” în difuziunea la nivel „popular” a culturii în Antichitatea târzie⁸ ș.a.

În istoriografia românească nu a existat interes pentru asemenea probleme. Credem, însă, că o interpretare dintr-o perspectivă apropiată celei propuse de contribuțiile sus-menționate a unora dintre inscripțiile descoperite în spațiul românesc ar putea pune în lumină și alte semnificații ale acestora decât cele atât de importante reliefate până acum. Este ceea ce ne propunem în rândurile de mai jos, analizând o binecunoscută inscripție de la Tropaeum Traiani, inclusă în cel mai recent volum (IV) al *corpus*-ului *ISM* sub nr. 16 (**Fig. 1**)⁹. Cum vom vedea

¹ MacMULLEN 1982, p. 233-246.

² KRUSCHWITZ 2008, p. 225-264.

³ STARRE 2017, p. 27-42.

⁴ WITSCHHEL 2006, p. 359-412; WITSCHHEL 2014, p. 29-66; WITSCHHEL 2017, p. 33-53; TANTILLO 2006, p. 269-274; TANTILLO 2011, p. 337-357; BENOIST 2009, p. 109-117.

⁵ AGOSTI 2005, p. 1-30; AGOSTI 2010, p. 163-180; AGOSTI 2014, p. 13-33; AGOSTI 2015, p. 45-87; AGOSTI 2017, p. 229-243.

⁶ LIVERANI 2014, p. 3-32.

⁷ AGOSTI 2011-2012, p. 247-270.

⁸ AGOSTI 2016, p. 131-147.

⁹ Ea a fost publicată anterior în mai multe reviste, volume și *corpora*, iar importanța i-a fost subliniată în numeroase lucrări – vezi *IGLR* 170 (*lemma*); *ISM* IV, p. 109 (*lemma*); *HD028858*; *EDCS-29601665*; *LSA-1120*; *LUPA* 22059; *BARNEA* 1968, p. 384; *GRÜNEWALD* 1990, p. 242, nr. 402; *BARNEA* 1991, p. 159, 200; *PORENA* 2003, p. 291-337, în special 291-292, 308, 321-333; *VERRECCHIA* 2016-2017, p. 85-86, nr. 86.

îndată, ea dezvăluie o subtilă strategie urmărită de inițiatorii textului și de cei care l-au materializat lapidar, pentru a comunica mesaje multiple comunității tropeense. Demersul nostru analitic va putea părea prea didacticist, dar este o opțiune deplin asumată, care are menirea de a face cunoscută o paradigmă de cercetare a inscripțiilor care, sperăm, va stimula mediul istoriografic național.

Textul inscripției este următorul:

Fig. 1: apud ISM IV, 16, p. 434, pl. 16.

Romanae securitatis libertatisq(ue) vindicibus

Dd(ominis) nn(ostris) Fl(avio) Val(erio) Constantino et [[Liciniano]]

[[Licinio]] piis felicibus aeternis Augg(ustis)

quorum virtute et providentia edomitis

5 *ubique barbararum gentium populis*

ad confirmandam limitis tutelam etiam

Tropaeensium civitas auspicato a fundamentis

feliciter opere constructa est.

Petr(onius) Annianus v(ir) c(larissimus) et Iul(ius) Iulianus v(ir)

em(inentissimus) praef(ecti) praet(orio) numini eorum semper dicatissimi¹⁰

Câteva elemente de natură tehnică ce ne vor fi utile în demonstrația de mai jos: textul a fost inscripționat pe o placă de marmură de tip *tabula ansata*; aceasta a

¹⁰ Cf. ISM IV, 16. În HD028858, martelarea numelui lui Licinius (*abolitio memoriae*) este marcată prin grupe de trei paranteze drepte ([[[]]]), iar în r. 7, numele cetății este redat *Trop(a)ensium* (aceeași grafie în GRÜNEWALD 1990, p. 242, nr. 402).

fost descoperită la poarta de est a cetății romano-bizantine împreună cu un trofeu de calcar; între cuvinte nu există spații semnificative decât în r. 3, între *piis* și *felicibus* și între acesta și *aeternis*, și în r. 8, între *feliciter* și *opere* și între acesta și *constructa*; la sfârșitul rândurilor 3, 5, 6 și 8, se află câte o frunză de *hedera*; literele au mărimea de 5,5 cm în r. 1-8 și de 2,5 cm în r. 9.

Propunem următoarea traducere: „Chezașilor siguranței și libertății romane, stăpânilor noștri Flavius Valerius Constantinus și Licinianus Licinius pioși, fericiți, veșnic Auguști, prin a căror vitejie și înțelepciune, după ce au fost supuse pretutindeni popoarele de neam barbar, pentru întărirea apărării graniței, sub bune auspicii¹¹, a fost clădită din temelii, printr-o strădanie încununată de succes, și cetatea tropeenilor. Petronius Annianus, bărbat de rang senatorial, și Iulius Iulianus, bărbat de rang ecvestru, prefecti ai pretoriului, mereu predevotați puterii lor divine.”¹²

Datarea inscripției nu face obiectul materialului de față, deși problema ar trebui reluată cu mai multă atenție¹³; ne mărginim să arătăm, doar, că între editorii și istoricii anteriori există ușoare diferențe de opinie, ce gravitează în jurul anilor 314/5-317¹⁴.

A. Mise en place a monumentului epigrafic. Conform teoriei textului, mesajul oricărei creații literare este augmentat de o serie de elemente adjuvante, pe care specialiștii le numesc paratextuale, cum ar fi numele autorului, titlul, prefața, ilustrațiile etc.; ele formează contextul. De asemenea, analiza discursului literar evidențiază faptul că acesta se plasează întotdeauna într-un mediu discursiv, a cărui finalitate este comunicarea socială multimedia a unui mesaj unitar ca substanță. În cazul inscripțiilor, elementele paratextuale cele mai semnificative sunt suportul material al textului, tipul de „ramă” ce-l „închide” și „aparatură” monumental și figurativ ce-l circumscrie, fiecare având o anumită relevanță în difuziunea diverselor categorii de mesaje – oficiale, personale, ideologice, spirituale etc. Epigrafa de la Tropaeum Traiani este un bun exemplu în acest sens.

I. Elemente paratextuale: tipul monumentului epigrafic (Fig. 1). Inscripția este gravată pe un dispozitiv material prestigios (marmură) și într-o „ramă” (*tabula ansata*) caracterizată prin **simplitate** care, însă, îi conferă **sobrietate**.

¹¹ Această expresie redă ablativul absolut impersonal *auspicato* (< vb. intr. *auspico* – „a lua auspiciile”), netradus nici în română (*IGLR* 170), nici în franceză (*ISM* IV 16), nici în italiană (*VERRECCHIA* 2016-2017, nr. 86), ci doar în engleză (*LSA*-1120: „auspiciously”; cf. <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/detail-base.php?record=LSA-1120> Ulrich Gehn).

¹² Mulțumim doamnei profesoare Mihaela Paraschiv de la Universitatea „Alexandru I. Cuza” pentru sugestiile oferite.

¹³ Se știe, de exemplu, că cei doi prefecti erau în funcție înainte de 18 octombrie 315 (vezi *infra*), așa cum o demonstrează o epistolă emisă la 28 aprilie 315 în cancelaria lui Petronius Annianus și în numele lui Iulius Iulianus destinată lui Domitius Celsus, *vicarius Africae* – cf. *PORENA* 2003, p. 305-308 (datarea la p. 307, 308).

¹⁴ *IGLR* 170 și *ISM* IV 16 (E. Popescu): între 18 octombrie 315 și 26 iulie 317 (probabil înainte de 1 martie 317) (la fel în *BARNEA* 1982, p. 97); *HD028858*: 315-317; *EDCS*-29601665: 315-317; *LSA*-1120: 315-317; *LUPA* 22059: 315-317; *BARNEA* 1968, p. 384: 316; *BARNEA* 1979, p. 18, 228: 316; *RĂDULESCU* 1988, p. 151: „în jurul anului 316 e.n.”; *RĂDULESCU* 2002, p. 470, 471: 316; *BARNEA* 1991, p. 159, 200: 316; *PORENA* 2003, p. 299 („non prima della fine del 314”), 308 (ultimele luni ale lui 314 – jumătatea lui 316, „al più tardi”), 312 („fine 314-315”); *VERRECCHIA* 2016-2017, nr. 86: 315-317.

Aceasta este augmentată de caracterul impunător, dat de dimensiunile relativ mari (0,70 x 1,63 x 0,22 m), corespunzătoare importanței locului în care a fost plasată – poarta de est –, și de dispunerea textului în poziție frontală. Toate aceste caracteristici – **sobrietate**, **frontalitate**, **monumentalitate** – sunt specifice inscripțiilor oficiale care se referă la suveran. De aceea, ele au, cum vom sublinia și mai jos, o funcție autoritativă, ceea ce, în termeni semiotici, înseamnă că, din punct de vedere al conținutului, textul epigrafic este un **discurs**, nu un dialog: mesajul său se impune cititorului, nu se dialoghează. Nu este o inscripție funerară, în care „piatra”, decedatul sau ambii „vorbesc” cu cititorul. Textul epigrafic este, în acest caz, un instrument al comunicării de tip *top-down* sau „descendente” a ideologiei imperiale¹⁵, adică al promovării puterii dinspre împărat și Curte – în cazul de față, prin mijlocirea cancelariei prefecturii pretoriului – către mediul politic, militar și provincial – aici, autoritățile citadine, corpul civic, trupele din Tropaeum.

II. Elemente paratextuale: contextul monumental (Fig. 2a). Inscripția era amplasată la poarta de est, pe care se intra în *via principalis* a cetății – așadar, într-un cadru arhitectonic care-i asigura maxima **vizibilitate**. În același timp, fiind o zonă cu o circulație continuă a rezidenților și a altor categorii de persoane, se garanta **difuziunea** la toate nivelurile sociale a mesajului atât în complexitatea lui ideatică (programul ideologic imperial, în general), cât și în dimensiunea lui specifică (refacerea „din temelii” a fortificației ca parte a amplei acțiuni de întărire a frontierei dunărene).

III. Elemente paratextuale: contextul figurativ (Fig. 2b). Placa inscripționată se afla în proximitatea unui monument de artă, respectiv un trofeu târziu sculptat în calcar, a cărui înălțime maximă păstrată este de 2,80 m¹⁶. Or, acesta era un monument al artei triumfale, oficiale, care materializa în plan artistic ideile din debutul și din partea mediană a epigrafei – securitatea și libertatea datorate victoriei împăraților asupra barbarilor și întăririi protecției graniței¹⁷.

¹⁵ SABBAAH 1984, p. 378; WARE 2018, p. 132-134.

¹⁶ BARNEA 1968, p. 384: 2,65 m; BARNEA 1979, p. 18; MĂRGINEANU-CÂRSTOIU & BARNEA 1979, p. 145 (nr. 9.8, fig. 139), unde se precizează că „era așezat probabil într-un registru superior al porții de acces în cetate, *deasupra inscripției* de fundație a cetății constantiniene” (subl. n.).

¹⁷ BARNEA 1991, p. 159 susține că trofeul de la poarta de est reprezintă „un transposition monumentale, sur place, de la pensée bien connue de Constantin, qui se considérait un restaurateur de la glorieuse époque de Trajan”; în același sens RĂDULESCU 2002, p. 470: replică mai redusă a trofeului era un „simbol tardiv (...) al epigonismului politic constantinian”. Afirmările respective nu se susțin, întrucât la data realizării micului trofeu regiunea dobrogeană se afla sub administrația lui Licinius, „epigonismul politic” de inspirație traianică al lui Constantin în spațiul oriental al Imperiului, materializat inclusiv edilitar (PS.-AUR. VICT., *Epit. de Caes.*, XLI, 13), afirmându-se după ce acesta a devenit unic conducător al statului în 324 (ZUGRAVU 2007, p. 232-234).

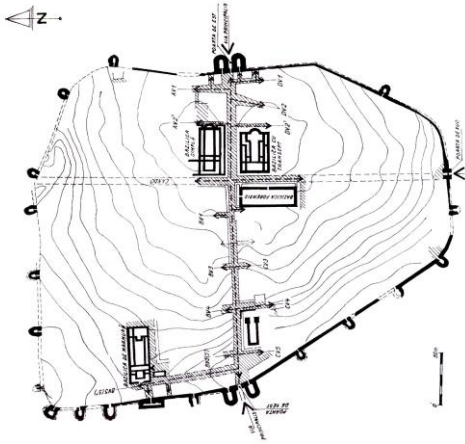

Fig. 2a: apud ISM IV, p. 417

Fig. 2b: apud https://en.wikipedia.org/wiki/Civitas_Tropeansium

Prin urmare, toate cele trei monumente – inscripția, poarta de est, trofeul – formează un **mediu discursiv** coerent (epigrafic, arhitectonic, artistic), a cărui finalitate este reprezentarea publică, deplin concordantă, a puterii diarhilor Constantin și Licinius și „publicitatea”¹⁸ adecvată a semnificațiilor politice, militare și ideologice ale operei restitutive întreprinse de aceștia în provincia frontieră.

B. Mise en page a textului. Modul de inscripționare a textului în *tabula ansata* relevă un alt element important al strategiei comunicative a inițiatorilor centrali și a autorilor locali ai epigrafei – **ierarhia registrelor**. Într-adevăr, textul este dispus în două registre, strict diferențiate după dimensiunea literelor: primul este format din r. 1-8, unde literele sunt mai mari, de 5,5 cm, iar cel de-al doilea cuprinde doar r. 9, cu litere mai mici, de 2,5 cm. A fost, neîndoiește, o operațiune intenționată a celor care au inscripționat textul, care au dorit, astfel, să diferențieze din punct de vedere al importanței informația transmisă; cu alte cuvinte, este vorba despre **ierarhizarea mesajelor**. Primul registru se referă la suverani și, prin urmare, este cel mai important, *intitulatio, virtutes, acta* (militare, edilitare) menționate aici generând o retorică cu multiple funcții și semnificații, cum vom detalia mai jos; *asupra acestora s-a urmărit focalizarea atenției cititorilor*. Amintind doar numele celor însărcinați cu difuziunea epigrafică a retoricii respective, cel de-al doilea are o valoare „administrativă”, mai redusă în raport cu obiectivul central al inscripției – ideologia imperială promovată de colegiul diarhic¹⁹.

¹⁸ TANTILLO 1999, p. 94.

¹⁹ Faptul că ultimul rând este scris cu un corp mai mic nu reflectă o eroare inițială a lapidului, care ar fi „uitat” să menționeze numele prefectilor. Inscripționarea intenționată într-o asemenea manieră se datorează atât caracterului oficial, „imperial”, al dedicației, în-

C. *Mise en texte.* Textul inscripției prezintă o serie de particularități redacționale și de topică a expresiilor și conceptelor care trădează aceeași strategie comunicativă asumată de autorii monumentului epigrafic.

I. Elemente paralexicali: *vacat* și *hedera*. Cuvintele sunt gravate respectând distanțe relativ constante între ele, care permit lectura textului într-un mod facil. Excepțiile, amintite deja mai sus, se găsesc în r. 3 și 8, unde apare un spațiu gol (*vacat*) între *piis*, *felicibus* și *aeternis*, respectiv între *feliciter*, *opere* și *constructa*. Acest element paralexical nu este sub nicio formă folosit întâmplător; lapidul ar fi putut scrie la fel ca în celelalte rânduri, dar a mărit distanța dintre cuvinte, chiar cu riscul de a deveni inestetic, pentru a nu juxtapune în paragrafe diferite elemente unitare din punct de vedere ideatic: r. 3 este indisolubil legat de r. 2, redând numele și formula imperială, pe când r. 4 evocă virtuți imperiale; r. 8 finalizează aserțiunea din r. 7 (opera de refacere din temelii a cetății a fost îndeplinită cu succes); el nu are nicio conexiune din punct de vedere ideatic cu r. 9. Prin urmare, *vacat* asigură comunicarea secvențelor unitare de mesaj ale textului.

Un rol similar are un alt element paralexical – frunza de iederă, plasată la sfârșitul rândurilor 3, 5, 6 și 8. Ea delimitează două componente coerente și unitare din punct de vedere semantic ale enunțului – diviziunea internă a acestuia, structurată după criterii obiective de conținut, și, respectiv, ierarhia unităților de mesaj, generată de criterii ideologice și retorice.

II. Diviziunea internă a enunțului. Textul inscripției poate fi structurat în secvențe discursive unitare și obiective din punct de vedere al conținutului, fiecare delimitată de către o *hedera*:

1. R. 1-3: destinatarii dedicației. Aceștia sunt împărații, desemnați prin dublă referință:

a) ideologică: *Romanae securitatis libertatisq(ue) vindicibus* (r. 1);

b) protocolară (*intitulatio*): *Dd(ominis) nn(ostris) Fl(avio) Val(erio) Constantino et [[Liciniano]] / [[Licinio]] piis felicibus aeternis Augg(ustis)* (r. 2-3).

2. R. 4-5: motivația dedicației: elogierea unor *virtutes* și *acta principum*: *quorum virtute et providentia edomitis / ubique barbararum gentium populis*

3. R. 6-8: obiectul dedicației, aspectul concret de evergetism imperial pe care-l evocă:

a) întărirea graniței: *ad confirmandam limitis tutelam etiam* (r. 6)²⁰;

b) refacerea cetății Tropaeum ca parte a programului de consolidare a limes-ului: *Tropaeensium civitas auspicato a fundamentis / feliciter opere constructa est* (r. 7-8).

4. R. 9: dedicații, enunțatorii secundari (în numele enunțatorilor primari – împărații, cancelaria imperială):

tr-o vreme în care ierarhia devenise un principiu politic, social și artistic indiscutabil, cât și unei tendințe din epigrafia monumentală târzie: eliminarea treptată a oricărui altor nume de pe o inscripție ce elogia un act de evergetism imperial; această evoluție se va formaliza într-o lege din 5 iulie 394, care stipula tragerea la răspundere a celor care-și menționau numele alături de cel al suveranului – *CTh*, XV, 1, 31 *pr.*; SLOOTJES 2006, p. 85.

²⁰ Din punct de vedere gramatical, *etiam* se leagă de următorul rând, dar aceasta nu afectează unitatea de mesaj a secvenței.

a) **externi:** prefectii pretoriului din Occident și Orient: *Petr(oni)us Annianus v(ir) c(larissimus) et Iul(i)us Iulianus v(ir) em(inentissimus) praef(ecti) praet(orio) numini eorum semper dicatissimi* (r. 9);

b) **interni:** absenți, subînțeleși (notabilități citadine).

III. Ierarhia unităților de mesaj. Diviziunea internă tocmai amintită corespunde unor unități de mesaj cu funcții specifice, a căror importanță este întărită de o serie de procedee retorice, pe care le vom evidenția îndată.

1. R. 1-3: *Romanae securitatis libertatisq(ue) vindicibus / Dd(ominis) nn(os)tris Fl(avio) Val(erio) Constantino et [[Liciniano]] / [[Licinio]] piis felicibus aeternis Augg(ustis)*. Referindu-se la suverani, unitatea de text și de mesaj respectivă are, în primul rând, o **funcție autoritativă**, pe care o imprimă, de altfel, întregii inscripții. Ea este dominată de trei concepte ale ideologiei imperiale recurente în literatura, numismatica, epigrafia, arta romană – *securitas*²¹, *libertas*²² (cu referire la stat și locuitorii lui), *vindex* (cu referire la persoana împăratului)²³ (r. 1). Topica expresiei care le unește – *Romanae securitatis libertatisq(ue) vindicibus* – nu este întâmplătoare: plasată în poziție inițială, chiar înaintea numelor și titlurilor imperiale (r. 2-3), ea are o valoare stilistică, urmărind să atragă atenția cititorilor textului epigrafic, *ab initio*, asupra valorilor specifice cadrului politico-moral roman (*securitas, libertas*) și a poziției suveranilor în raport cu acestea (*vindices*). Ca și alte monumente epigrafice cu conținut apropiat, inscripția tropeensă este fructul retoricii politice de sorginte aulică centrată pe evidențierea rolului exclusiv al împăraților Constantin și Licinius de apărători și garanți legitimi ai siguranței colective și ai libertății vieții romane în față pericolului barbar. *Acesta era mesajul principal care*, prin intermediul colegiului prefecturii pretoriului, agentul emitent al „draftului” oficial al enunțului²⁴, și al notabilităților urbane, responsabile cu materializarea acestuia, *trebuia transmis locuitorilor prin inscripția așezată la poarta de est a cetății*.

Secvența de discurs respectivă are și o **funcție exortativă**, determinată de utilizarea, în r. 2 și 3, a unui procedeu specific retoricii aclamative și reverențioase²⁵, anume redarea în dativul dedicativ, în loc de nominativ, a expresiei *D(ominus) n(oster)*, a numelor personale ale suveranilor, a epitetelor din sfera morală și religioasă *pius* și *felix*, a apelativului encomiastic *aeternus*²⁶ și a titlului tradițional *Augustus*, și de folosirea adjectivului pronominal posesiv din sfera afectivă *noster*, care, precum în discursurile

²¹ E.g.: *Pan.*, II [10] (a. 289), 7, 4: *cum nostra securitas*; *Pan.*, IV [8] (a. 297), 18, 4; *Pan.*, IX [12] (a. 313), 3, 1 etc.; MANDERS 2012, p. 205-211.

²² RG 1, 1: *rem publicam... in libertatem vindicavi*; WIRSZUBSKI 1968.

²³ E.g.: *Pan.*, IV [8] (a. 297), 19, 1: *vindex et liberator*; XI [3] (a. 361), 6, 1: *vindex Romanae libertatis* etc.; BÖNISCH-MEYER 2021.

²⁴ Acest „draft” a fost elaborat, neîndoielnic, în cancelaria prefectului lui Licinius, Iulius Iulianus, Tropaeum Traiani aflându-se la acea dată în domeniul suveranului oriental (PORENA 2003, p. 309); întregul conținut trebuie să fi fost „il prodotto di una consultazione a distanza tra i due prefetti del pretorio di Costantino e di Licinio” (PORENA 2003, p. 312-313).

²⁵ PLIN., *Pan.*, III, 1: *nullum esse neque sincerius, neque acceptius genus gratiarum, quam quod illas acclamationes aemuletur, quae fingendi non habent tempus*.

²⁶ E.g.: *Pan.*, IV [8] (a. 297), 13, 3; VI [7] (a. 307), 8, 9; 11, 5; 12, 1; 13, 3: *imperator aeternus (aeternus imperator)*; *Pan.*, V [9] (a. 298), 16, 4; VI [7] (a. 307), 2, 2: *aeternus princeps*; SYMM., *Ep.* II, 31 (a. 389). Despre titlul *aeternus Augustus*, cf. BALBUZA 2017, p. 103-126.

oficiale și solemne²⁷, creează o „legătură empatică”²⁸ și consens între diarhi, emitenții secundari (prefecții pretoriului, autoritățile citadine) și colectivitatea publică tropeensă.

2. R. 4-5: *quorum virtute et providentia edomitis / ubique barbararum gentium populis*. Această unitate are o **funcție narativ-ostentativă, encomiastică**, întrucât emfaticizează prestigiul celor doi membri ai colegiului imperial evocând succesul remarcabil al acestora în plan militar – înfrângerea *ubique* a barbarilor (r. 5)²⁹ –,

²⁷ E.g.: Pan., IX [12] (a. 313), 23, 1; X [4] (a. 321), 28, 2; XI [3] (a. 361), 4, 3; 12, 3; 14, 3; 22, 3; XII [2] (a. 389), 21, 5: *noster imperator / imperator noster*; Pan., X [4] (a. 321), 15, 6; 33, 5; 34, 3; XI [3] (a. 361), 5, 2; 5, 5; 7, 1; 8, 3-4; 15, 4; 26, 3; 27, 1; XII [2] (a. 389), 33, 3: *princeps noster / noster princeps*; Pan., X [4] (a. 321), 2, 4; XII [2] (a. 389), 22, 4: *principes nostri*; Pan., V [9] (a. 298), 4, 1; 17, 5: *imperatores et Caesares nostri*; Pan., V [9] (a. 298), 6, 1: *dominus noster*; SHA, Alex. Seu., X, 8: «*Caesar noster, Augustus noster, Imperator noster*».

²⁸ de TRIZIO 2009, p. 98, 117.

²⁹ În comentariul la IGLR 170 și ISM 16, Emilian Popescu susținea că victoria la care face aluzie inscripția „pare să fie cea renumită împotriva goților” (IGLR, p. 184) („semble être celle remportée contre les Goths” – ISM, p. 109). În ceea ce privește datarea acestei confruntări cu „barbarii transdanubieni”, rod al colaborării dintre cei doi suverani, regretatul învățat pare ușor confuz, propunând atât 315, cât și 315-316 (POPESCU 2013, p. 596, 597; POPESCU 2015, p. 140). În 1988, Adrian Rădulescu scria că „victoria la care se referă, aluziv, acest text este una asupra goților din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.” (RĂDULESCU 1988, p. 152), în 2002, afirmând că epigrafa s-ar referi la „bătălii purtate în zonă cu barbarii” (RĂDULESCU 2002, p. 470). În ciuda ideii unor învățați conform căreia inscripția dovedește efectuarea unei *expeditio* a celor doi *Augusti* însoțiți de prefecții pretoriului în regiunea Dunării Inferioare în anii respectivi (vezi PORENA 2003, p. 310, n. 277, cu bibliografia), aceasta nu se poate susține. Conform surselor literare, epigrafelor, emisiunilor monetare și constituțiilor imperiale, între 315 și prima jumătate a lui 316, Constantin s-a aflat la Roma, unde și-a celebrat *decennalia* (iulie 315) (KIENAST, ECK & HEIL 2017, p. 287), apoi pe frontul renan, deplasându-se, în sfârșit, de la Augusta Treverorum la Arelate, unde a ajuns, cu aproximație, prin august 316 (PORENA 2003, p. 309-310, 314-315). În ceea ce-l privește pe Licinius, acesta era, foarte probabil, la Antiochia în iarna lui 314-315 (PORENA 2003, p. 314). Este drept că pe unele inscripții nord-africane din 315 lui Constantin i se atribuie titlul de *Gothicus maximus* (BARNEA 1968, p. 384; BARNEA 1982, p. 97; KIENAST, ECK & HEIL 2017, p. 289) (după Alison E. Cooley, Constantin este numit în 314-315 doar *Gothicus*, titlul de *Gothicus maximus* obținându-l abia în 323 – COOLEY 2012, p. 504), fapt datorat, după Ion Barnea, succesului obținut „în primăvara anului 315” de „trupele unite” ale celor doi suverani împotriva goților ce rămăseseră în Peninsula Balcanică după ajutorul dat lui Licinius în conflictul din a doua jumătate a lui 314 cu Constantin (*bellum Cibalense* și ciocnirea de la *Campus Ardiensis*) (BARNEA 1982, p. 97) (vezi și BARNEA 1991, p. 160: „vers 315-316 et plus tard, furent repoussées des attaques des Goths et des Carpes, d’où les titres de *Gothicus maximus* et de *Carpicus maximus* obtenus par Constantin en 318-319; KIENAST, ECK & HEIL 2017, p. 287: „1.H. 315: Siege über Goten und Sarmaten?”). Câteva aspecte se opun unei asemenea aserțiuni: este drept că, bazându-se mai ales pe informația din *Consularia Constantinopolitana*, unui istoric datează *bellum Cibalense* în 314 (*Cons. Const.: Volusiano II et Anniano /a. 314/: his cons. bellum Cobalense fuit die VIII Id. Oct.*; KIENAST, ECK & HEIL 2017, p. 282, 287), dar mulți alții plasează evenimentul în 316 (PORENA 2003, p. 308, n. 271, cu bibliografia; ZUGRAVU 2012, p. 515, n. 634, cu surse și bibliografie). Apoi, în 315, *congnoimen*-ul *ex virtute Gothicus maximus* nu este atestat și în cazul lui Licinius, fapt care ar fi fost normal dacă admitem că, după confruntările din 314, spre sfârșitul aceluiași an, între cei doi s-ar fi încheiat un tratat de prietenie (KIENAST, ECK & HEIL 2017, p. 282, 287) (vezi, totuși, KIENAST, ECK & HEIL 2017, p. 283: „*Germanicus max. 315?*”). Astfel, credem că putem accepta afirmația lui Pierfrancesco Porena, conform căreia trebuie exclusă existența unei acțiuni militare comune a lui

datorită înzestrării lor cu două însușiri excepționale, congruente: o valoare morală – *virtus* (energia belicoasă, curajul dovedit în luptă, zelul combativ)³⁰, și o calitate divină – *providentia* (capacitatea de a anticipa, de a prevedea, de a adopta, în plan militar, strategia cea mai avantajoasă)³¹. Oratoria politică asociază deseori *virtus* și *providentia*³², aspect care nu este străin nici epigrafiei oficiale elogiative³³. Astfel, secțiunea respectivă din inscripția de la Tropaeum joacă rolul unei adevărate *laudatio* ce glorifică *virtutes* și narează *acta* ale principilor.

3. R. 6-8: *ad confirmandam limitis tutelam etiam / Tropaeensium civitas auspicato a fundamentis / feliciter opere constructa est*. Aceste rânduri au o **funcție obiectiv-informativă**, întrucât fac cunoscută prin două subsecvențe de enunț individuale, delimitate prin *hedera* (r. 6, respectiv r. 7-8), însă interdependente din punct de vedere al mesajului, acțiunea concretă, efectivă, întreprinsă de cei doi împărați în provincia Scythia pentru a instaura *securitas* și a apăra *libertas*. Astfel, în r. 6 se arată că obiectivul general al politicii imperiale în zonă a fost întărirea *limes*-ului, context în care, conform r. 7-8, s-a restaurat *a fundamentis* și *Tropaeensium civitas*.

Unitatea de text în discuție este interesantă și dintr-o altă perspectivă, asupra căreia am atras atenția cu alt prilej și care ar merita discutată mai pe larg, printr-o analiză epigrafică extinsă. Subliniem aici aspectul esențial: într-un moment în care Constantin făcuse deja „cotitura” religioasă, convertindu-se la creștinism³⁴, iar Licinius nu se declarase (cum n-a făcut-o niciodată) adept al noii religii³⁵, în text sunt prezenți doi termeni ai limbajului religios păgân – *auspicato* și *feliciter*³⁶.

Constantin și Licinius în prima jumătate a lui 315, înainte de celebrarea la Roma de către cel dintâi a zece ani de domnie (*decennalia*) (PORENA 2003, p. 313-314). Continuând ideea aceluiași specialist, *ubique* din inscripția tropeensă trebuie că are o valoare generică, indicând victoriile obținute împotriva neamurilor străine de cei doi *Augusti* pe toate fronturile (PORENA 2003, p. 312; vezi și BARNRA 1968, p. 384; BARNEA 1982, p. 97: „aluzia lapidară pe care o face inscripția la înfrângerea pretutindeni (*ubique*) a neamurilor barbare se referă probabil la toate victoriile raportate de cei doi împărați contra dușmanilor din afară”), „evenimentul excepțional” asupra căruia accentua epigrafa fiind rezidirea cetății (BARNEA 1968, p. 384-385; PORENA 2003, p. 309, 310 /de unde provine expresia dintre ghilimele/, 313, 332, 333).

³⁰ BALMACEDA 2017.

³¹ MANDERS 2012, p. 162-165.

³² *Pan.*, II [10] (a. 289), 5, 2: *Tu enim divinae providentiae, imperator, consilio prius quam vi bellum gerendum ratus ceteros quidem perduelles, quibus ipsa multitudo pestifera <era>t, ire passus es in profundam famem et ex fame <in> pestilentiam, mox <ad> triumphu ornamenta capienda militum manibus usurus; Chaibonas tamen Erulosque non dignatus pari astu perdere atque ut interim divina virtus tua exercitatione solita non careret aperto Marte atque uno impetu perculisti, non universo ad id proelium usus exercitu sed paucis cohortibus.*

³³ HD052261 = VERRECCHIA 2016-2017, p. 104-105, nr. 105 (Perge, Lycia et Pamphylia; probabil Constantius I, a. 293-305): [*Virtute Pietate Felicitate*] / [*Providentia Invicto*]; HD052260 = VERRECCHIA 2016-2017, p. 105-106, nr. 106 (Perge, Lycia et Pamphylia; Galerius, a. 293-305): *Virtute Pietate Felicitate / Providentia Invicto*.

³⁴ GIRARDET 2006.

³⁵ Aceasta în ciuda faptului că, în chiar acea epocă – 314-315 sau 316-317 –, în discursul rostit la inaugurarea bisericii din Tyros, Eusebius de Caesarea îi numea pe ambii împărați θεοφιλεῖς (EUS., HE, X, 4, 60); apelativul era utilizat în contextul emiterii de către cei doi suverani a așa-numitului edict de la Mediolanum și, deci, al libertății depline acordate creștinilor (vezi EUS., HE, X, 9: ἐπεὶ τῆς τῶν θεοφιλῶν βασιλέων νίκης); pentru toate acestea, vezi și NERI 2012, p. 381-403, în special 385-389.

³⁶ *Feliciter* ar putea fi considerat o reminiscență a formularisticii epigrafice din perioada imperială timpurie, când era foarte frecvent. El este des întâlnit, inclusiv în epoca

Menirea lor era de a consolida convingerea publicului cititor că opera de reconstrucție a cetății întreprinsă de diarhi și, deci, de apărare a valorilor specifice romanității chiar în această zonă din vecinătatea barbarilor amenințatori (*securitas, libertas*) era una durabilă, întrucât avusese girul divinității (*auspicato*), care-i garantase succesul (*felicitet*).

4. R. 9: *Petr(oni)us Annianus v(ir) c(larissimus) et Iul(ius) Iulianus v(ir) em(inentissimus) praef(ecti) praet(orio) numini eorum semper dicatissimi*. Este secțiunea cu **funcție juridico-cronologică**, întrucât poartă „semnătura” celei mai înalte autorități administrative existente în acel moment în fiecare dintre cele două *partes* ale Imperiului – Petronius Annianus, prefectul pretoriului din spațiul controlat de Constantin, și Iulius Iulianus, în cel supus jurisdicției lui Licinius³⁷. Deși redactată cu un corp mai mic și plasată în josul „paginii” epigrafice, secțiunea degajă mesaje multiple, ce nu trebuie să fi scăpat cititorilor: deplina *concordia* în plan politic și militar între *Augusti*; unitatea de acțiune și de program ideologic a celor două cancelarii ale prefecturilor pretoriului; lipsa de conflictualitate în plan spiritual între suveranii cu orientări religioase divergente, așa cum o demonstrează termenul „neutru” *numen*³⁸ folosit de cei doi emitenți³⁹ pentru a-și arăta devoțiunea convergentă față de suverani.

În concluzie, inscripția dobrogeană, prin contextul monumental și artistic în care este amplasată (*mise en place*), prin dispunerea ierarhică a registrelor textului (*mise en page*), prin structura internă a acestuia, prin unitățile de mesaj unitare și coerente delimitate prin particularități de redactare, conceptuale, ideatice (*mise en texte*), demonstrează că este rezultatul unei adevărate strategii comunicative puse

în discuție, și în contexte literare sau epigrafice ce narează acțiuni militare, de natură civilă sau juridică (D'AMATA 2011-2012, p. 16; VERRECCHIA 2016-2017, *passim*). Asocierea, însă, cu *auspicato* este unică și aceasta, credem, îi conferă o valoare aparte raportată la dimensiunea religioasă a raporturilor dintre cei doi *Augusti*. Vezi și *infra*.

³⁷ Despre titularii celor două prefecturi, cf. PLRE I, p. 68-69 (*Petronius Annianus* 2), 478-479 (*Iulius Iulianus* 35); PORENA 2003, p. 291-337 (*Il ritorno all'unità: Petronius Annianus, Iulius Iulianus e le iscrizioni di Tropaeum Traiani e di Efeso*). Ei mai apar împreună în aceeași ordine în epistola din 28 aprilie 315 adresată lui Domitius Celsus, *vicarius Africae* (vezi *supra*), și într-o epigrafă de la Ephesus, a cărei prima fază redacțională datează imediat după martie 317 (HD022125; EDCS-30100022; LSA-241; PORENA 2003, p. 321-334, cu datarea la p. 328; VERRECCHIA 2016-2017, p. 112-113, nr. 113). Poziția secundară a lui Iulius Iulianus, deși textul elogiului epigrafic fusese elaborat în cancelaria sa, iar *civitas* se afla în aria lui jurisdicțională (vezi *supra*), se explică, după Pierfrancesco Porena, prin diferența de vârstă dintre cei doi prefecti (PORENA 2003, p. 331-332). Un alt criteriu care explică această ierarhie îl constituie, în opinia noastră, faptul că Petronius Annianus – deși, la origine, și el membru al ordinului cavalerilor (André Chastagnol a încercat să demonstreze că provenea dintr-o familie senatorială, idee privită cu neîncredere de PORENA 2003, p. 295-296), îndeplinise deja consulatul ordinar în 314 (CTh, XII, 11, 1 /30 ianuarie 314/: *Volusiano et Anniano cons.*; *Cons. Const.: Volusiano II et Anniano*), intrând în ordinul senatorial, ceea ce explică apelativul *vir clarissimus* (PLRE I, p. 68, 1043; BAGNALL, CAMERON, SCHWARTZ & WOPR 1987, p. 162-163; PORENA 2003, p. 294), pe când Iulius Iulianus a fost desemnat consul abia în 325 (*Cons. Const.: Paulino et Iuliano*); de aici, titlul său de *vir eminentissimus* (PLRE I, p. 479, 1043; BAGNALL, CAMERON, SCHWARTZ & WOPR 1987, p. 184-185; PORENA 2003, p. 299).

³⁸ ZUGRAVU 2013, p. 361-363.

³⁹ Dintre cei doi prefecti, se știe că Iulius Iulianus era un păgân cult, discipol al filosofului Iamblichos și prieten al filosofului Sopatros (PORENA 2003, p. 319-320).

în operă de inițiatorii textului (prefecții pretoriului) și de autorii locali ai materializării lui (autorități citadine), al cărei scop era de a transmite locuitorilor într-o manieră clară și convingătoare mesajul colegiului diarhic – încrederea în siguranță trainică a valorilor civilizației romane dată de finalizarea cu succes a operei de întărire a *limes*-ului și de reconstrucție a cetății.

BIBLIOGRAFIE

Ediții de izvoare:

PS.-AUR. VICT., *Epit. de Caes.* – Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de M. Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Iași, 2012.

CTh – *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, edidit adsumpto apparatu K. T. Mommsen, I, Berlin, 1905.

Cons. Const. – *Consularia Constantinopolitana und verwandte Quellen Consularia Constantinopolitana. Fastenquelle des Sokrates. Berliner Chronik. Alexandrinische Weltchronik*, ediert von M. Becker, B. Bleckmann, J. Gross und M. A. Nickbakht, *Einleitung und Text*, Paderborn, 2016 (*Kleine und fragmentarische Historiker der Spätantike (KFHist)*).

EDCS – *Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby* (<http://www.manfredclaus.de/>).

EDR – *Epigraphic Database Roma* (<http://www.edr-edr.it/default/index.php>).

EUS., HE – Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique. Livres VIII-X et Les martyrs en Palestine*, texte grec, traduction et notes par G. Bardy, Paris, 1958 (SC 55).

HD – *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (<https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>).

SHA – *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, édition bilingue latin-français, traduction du latin par A. Chastagnol, Paris, 1994.

Pan. – *Panegirici Latini*, a cura di D. Lassandro e G. Micunco, Torino, 2000.

PLIN., Pan. – Plinio il Giovane, *Carteggio con Traiano (libro X). Panegirico a Traiano*, commento di L. Lenaz, traduzione di L. Rusca e di E. Faelli, testo latino a fronte, terza edizione, Milano, 2000.

RG – *Res gestae divi Augusti. Faptele divinului Augustus. Πράξεις Σεβαστοῦ Θεοῦ*, ediție trilingvă, traducere și glosar latin-grec de M. Alexianu și R. Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de N. Zugravu, Iași, 2004.

SYMM. – Symmaque, *Correspondance, I, Livres I et II*, texte établi et traduit par J.-P. Callu, deuxième tirage, Paris, 2003.

Autori:

AGOSTI 2005 – G. Agosti, *Miscellanea epigrafica I. Note letterarie a carmi epigrafici tardoantichi*, MEG 5 (2005), p. 1-30.

AGOSTI 2010 – G. Agosti, *Saxa loquantur? Epigrammi epigrafici e diffusione della paideia nell'Oriente tardoantico*, AntTard 18 (2010), p. 163-180.

AGOSTI 2011-2012 – G. Agosti, *Interazioni fra testo e immagini nell'Oriente tardoantico: gli epigrammi epigrafici*, RPAA 84 (2011-2012), p. 247-270.

AGOSTI 2014 – G. Agosti, *Per uno studio dei rapporti fra epigrafia e letteratura nella tarda antichità*, in: L. Cristante e T. Mazzoli (a cura di), *Il calamo della memoria. Riuso di testi e mestiere letterario nella tarda antichità. Raccolta delle relazioni discusse nel VI incontro internazionale di Trieste, Biblioteca statale, 25-27 settembre 2014*, 6, Trieste, 2014, p. 13-33.

AGOSTI 2015 – G. Agosti, *La mise en page come elemento significativa nell'epigrafia greca tardoantica*, in: M. Maniaci e P. Orsini (a cura di), *Scrittura epigrafica e scrittura libraria: fra Oriente e Occidente*, Cassino, 2015, p. 45-87.

AGOSTI 2016 – G. Agosti, *Epigrafia metrica tardoantica e democratizzazione della cultura*, in: Lucio Cristante e Vanni Veronesi (a cura di), *Forme di acceso al sapere in età tardoantica e altomedievale*, VI, *Raccolta delle relazioni discusse nell'incontro internazionale di Trieste*, Biblioteca statale, 24-25 settembre 2015, Trieste, 2016, p. 131-147.

AGOSTI 2017 – G. Agosti, *Alcune iscrizioni greche in onore di S. Sergio nel V e VI secolo e la diffusione della paideia classica in provincia*, in: L. Cristante e V. Veronesi (a cura di), *Il calamo della memoria*, VII, *Raccolta delle relazioni discusse nell'incontro internazionale di Trieste*, Biblioteca statale, 29-30 settembre 2016, Trieste, 2017, p. 229-243.

BAGNALL, CAMERON, SCHWARTZ & WORP 1987 – R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, *Consuls of the Later Roman Empire*, Atlanta, 1987.

BALBUZA 2017 – K. Balbuza, *Aeternus Augustus in der Titulatur der römischen Kaiser im späten 3. und im 4. Jh.*, *Studia Europaea Gnesnensia* 16 (2017), p. 103-126 (DOI 10.14746/seg.2017.16.7).

BALMACEDA 2017 – C. Balmaceda, *Virtus Romana. Politics and Morality in the Roman Historians*, Chapel Hill, 2017.

BARNEA 1968 – I. Barnea, *Perioada Dominatului (sec. IV-VII)*, in: R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, p. 369-557.

BARNEA 1979 – I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani*, I, *Cetatea*, București, 1979.

BARNEA 1982 – I. Barnea, *Constantin cel Mare și teritoriul României*, in: I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982, p. 92-123.

BARNEA 1991 – A. Barnea, *La Dobroudja aux IVe – VIIe siècles de n.è.*, in: A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991, p. 154-297.

BENOIST 2009 – S. Benoist, *Identité du prince et discours impérial: le cas de Julien*, *AntTard* 17 (2009), p. 109-117.

COOLEY 2012 – A. E. Cooley, *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*, Cambridge University Press, 2012.

D'AMATA 2011-2012 – S. D'Amata, *Liscrizione di Galerio di Heraclea Sintica (AE 2002, 1293)*, Università degli Studi di Cassino e del Lazio meridionale, Tesi di laurea magistrale in storia romana, Anno accademico 2011-2012 (*apud* <https://www.academia.edu/6924629/>).

GIRARDET 2006 – K. M. Girardet, *Die Konstantinische Wende. Voraussetzungen und geistige Grundlagen der religionspolitik Konstantins der Großen*, Darmstadt, 2006.

GRÜNEWALD 1990 – Th. Grünwald, *Constantinus Maximus Augustus. Herrschaftspropaganda in der Zeitgenössischen Überlieferung*, Stuttgart 1990.

KIENAST, ECK & HEIL 2017 – D. Kienast, W. Eck, M. Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, 6. überarbeitete Auflage, Darmstadt, 2017.

KRUSCHWITZ 2008 – P. Kruschwitz, *Patterns of text layout in Pompeian verse inscriptions*, *Studia Philologica Valentina* 11/8 (2008), p. 225-264.

LIVERANI 2014 – P. Liverani, *Chi parla a chi? Epigrafia monumentale e immagine pubblica in epoca tardoantica*, an offprint from: S. Birk, T. Myrup Christensen, B. Poulsen (eds.), *Using Images in Late Antiquity*, Oxford, 2014, p. 3-32.

MACMULLEN 1982 – R. MacMullen, *The Epigraphic Habit in the Roman Empire*, *AJPh* 103/3 (1982), p. 233-246.

MANDERS 2012 – E. Manders, *Coining Image of Power. Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193-284*, London-Boston, 2012.

MĂRGINEANU-CÂRSTOIU & BARNEA 1979 – M. Mărgineanu-Cârstoiu, A. Barnea, *Piese de arhitectură din cetatea Tropaeum Traiani*, in: I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani*, I, *Cetatea*, București, 1979, p. 129-176.

NERI 2021 – V. Neri, *Costantino e Licinio Θεοφιλεῖς e il problema delle edizioni della Historia ecclesiastica di Eusebio di Cesarea*, in: *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*, a cura di G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari, 2012, p. 381-403.

PELLIZZARI 2011 – A. Pellizzari, *Tra retorica, letteratura ed epigrafia: esempi di laudes urbium tardoantiche*, *Historiká* 1 (2011), p. 123-144.

POPESCU 2013 – E. Popescu, *Creștinismul în vremea împăratului Constantin cel Mare pe teritoriul românesc la populația autohtonă și barbară*, in: *Cruce și misiune. Sfinții împărați Constantin și Elena – promotori ai libertății religioase și apărători ai Bisericii*, II, studii culese și publicate de E. Popescu și V. Ioniță, București, 2013, p. 595-614.

POPESCU 2015 – E. Popescu, *Le christianisme au temps de l'empereur Constantin le Grand sur le territoire roumain, chez la population autochtone et barbare*, *Ephemeris Dacoromana* 17 (2015), p. 139-154.

PORENA 2003 – P. Porena, *Le origini della prefettura del pretorio tardoantica*, Roma, 2003.

RĂDULESCU 1988 – A. Rădulescu, *Tropaeum Traiani. Monumentul și cetatea*, București, 1988.

RĂDULESCU 2002 – A. Rădulescu, *Stăpânirea romano-bizantină în Dobrogea*, in: D. Protase, A. Suceveanu (coord.), *Istoria Românilor*, II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2002, p. 467-484.

SABBAH 1984 – G. Sabbah, *De la Rhétorique à la communication politique: les Panegyriques latins*, BAGB 43 (1984), p. 363-388.

SLOOTJES 2006 – D. Slootjes, *The Governor and his Subjects in the Late Roman Empire*, Leiden-Boston, 2006.

STARRE 2017 – A. Starre, *Social Texts: How to Account for the Cultural Work of Carrier Media*, in: I. Berti, K. Bolle, F. Opdenhoff and F. Stroth (eds.), *Writing Matters. Presenting and Perceiving Monumental Inscriptions in Antiquity and the Middle Ages*, Göttingen, 2017, p. 27-42.

TANTILLO 1999 – I. Tantillo, *L'ideologia imperiale tra centro e periferia. A proposito di un 'elogio' di Costantino da Augusta Traiana in Tracia*, RFIC 127/1 (1999), p. 73-95.

TANTILLO 2006 – I. Tantillo, *Humanarum rerum optimus princeps. Osservazioni sul formulario di alcuni militari costantiniani dell'Italia Settentrionale*, in: M. Ghilardi, Chr. J. Goddard, P. Porena (éds.), *Les cités de l'Italie tardo-antique (IVe – VIe siècle). Institutions, économie, société, culture et religion (Rome 2003)*, Roma, 2006, p. 269-274.

TANTILLO 2011 – I. Tantillo, *Panegirici e altri 'elogi' nelle città tardoantiche*, in: G. Urso (a cura di), *Dicere Laudes. Elogio, comunicazione, creazione del consenso. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 23-25 settembre 2010*, Pisa, 2011, p. 337-357.

de TRIZIO 2009 – M. S. de Trizio, *Commento*, in: *Panegirico di Mamertino per Massimiano e Diocleziano (Panegyrici Latini 2 [10])*, Bari, 2009, p. 53-127.

VERRECCHIA 2016-2017 – F. Verrecchia, *L'epigrafia pubblica in lingua latina dell'Oriente ellenofono tra gli imperatori illirici e Costantino (268-337 d. C.)*, Università degli Studi di Cassino e del Lazio meridionale, Dipartimento di Scienze storiche, sociale e della salute, Dottorato in *Digital humanities for medieval studies*, Ciclo XXX, Anno accademico 2016-2017 (apud <https://www.academia.edu/40175078/>).

WARE 2018 – C. Ware, *Constantine, the Tetrachy, and the Emperor Augustus*, in: D. W. P. Burgersdijk, A. J. Ross (eds.), *Imagining Emperors in the Late Roman Empire*, Leiden-Boston, 2018, p. 118-136.

WIRSZUBSKI 1968 – Ch. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea at Rome During the Late Republic and Early Principate*, Cambridge, 1968.

WITSCHEL 2006 – Chr. Witschel, *Der epigraphic habit in der Spätantike: Das Beispiel der Provinz Venetia et Histria*, in: J.-U. Krause, Chr. Witschel (Hrsg.), *Die Stadt in der Spätantike – Niedergang oder Wandel? Akten des internationalen Kolloquiums in München am 30. und 31. Mai 2003*, Stuttgart, 2006, p. 359-412.

WITSCHEL 2014 – Chr. Witschel, *Inschriften und Inschriftenkultur der konstantinischen Zeit in Aquileia*, AN 83-84 (2012-2013) (2014), p. 29-66.

WITSCHEL 2017 – Chr. Witschel, *Spätantike Inschriftenkulturen im Westen des Imperium Romanum – Einige Anmerkungen*, in: K. Bolle, C. Machado, Chr. Witschel (eds.), *The Epigraphic Cultures of Late Antiquity*, Stuttgart, 2017, p. 33-53.

ZUGRAVU 2007 – N. Zugravu, *Posteritatea istoriografică a lui Traianus (I)*, C&C 2 (2007), p. 217-248.

ZUGRAVU 2012 – N. Zugravu, *Note și comentarii*, in: PSEUDO-AURELIUS VICTOR, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de M. Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Iași, 2012, p. 230-585.

ZUGRAVU 2013 – N. Zugravu, *O „neutralitate religioasă” a breviatorilor latini târzii?*, *Pontica* 46 (2013), p. 357-401.